

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.1.09Гоголь+811.161.2(092)

МИХАЙЛО НАЄНКО

(Київ)

<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2019.30.188727>

ТВОРЧИСТЬ М. ГОГОЛЯ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ РОБОТАХ Д. ЧИЖЕВСЬКОГО

Статтю присвячено видатному українському вченому-славісту, філософу, історику культури та літературознавцю – Дмитру Чижевському. Окреслюються основні віхи життя в контексті славістичної діяльності дослідника, з'ясовується його внесок у розвиток національного та європейського слов'янознавства, аналізуються концептуальні положення фундаментальних праць М. Гоголя в книзі «Нариси з історії філософії на Україні». Проаналізовано погляди та поетику М. Гоголя. Чижевський виділяє в ній, першою чергою, гротеск як панівну форму зображення та парадоксальну гіперболу.

Розглядаючи біографію Д. Чижевського й аналізуючи його наукову й архівну спадщину, треба визнати, що він ніколи не вкладався в рамки тільки однієї ойкумени, будучи людиною європейської культури – європейцем не у вузькополітичному чи територіальному, а насамперед у духовному сенсі цього поняття. Саме з цієї позиції і треба розглядати його спадщину, не обмежуючись штучно створеними бар'єрами і кордонами. Своєю плідною й багатогранною діяльністю вчений сприяв зближенню європейських народів.

Ключові слова: Д. Чижевський; М. Гоголь; «Нариси з історії філософії на Україні»; славістика; історія філософії слов'ян; історія слов'янської культури; германославістика, слов'янське літературознавство.

Дмитро Чижевський (1894–1977) – відомий український і російський славіст, філософ ХХ століття. Значну частину своїх робіт створив і опублікував за кордоном, німецькою мовою. На цій підставі деякі славісти в Німеччині вважають його «своїм» ученим, використовуючи, щоправда, порівняно м'яке формулювання: «Батьківщина його вибору – Німеччина» (Кортгаазе, 2005). Це формулювання належить нещодавно померлому Вернеру Кортгаазе, який поки що найбільше зробив для вивчення біографії Чижевського і для затвердження його імені в ряду таких значних представників європейської філософії ХХ століття, як Е. Гуссерль, М. Хайдеггер та Г. Гадамер (Кортгаазе, 2005). Для нас дуже важливі судження Чижевського про Гоголя, адже він сучасник, багато в чому соратник, а багато в чому й опонент видатних мислителів ХХ століття. Не випадково в Україні заснована академічна премія імені Чижевського за видатні досягнення в галузі філософії. Певна частина німецькомовних робіт Чижевського в Києві перекладена й перевидана (Чижевський, 2005а; Чижевський, 2005b; Чижевський, 2009).

У книзі Д. Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні» (1931; 1992) М. Гоголю присвячений окремий розділ, аналізувати який тут немає можливості (це, скоріше, завдання «чистих» філософів), але про два моменти слід усе ж сказати декілька слів.

Філософія відзначають, що Чижевський углядів у поглядах Гоголя прояв таких важливих рис українського національного характеру, як емоційність, чуттєвість і ліризм, а також індивідуалізм, спрямованість до свободи та внутрішній (психологічний) тип схвильованості й постійної тривоги (Горський, 2005). Не менш цікавим видається судження Чижевського про те, які безодні відкрив Гоголь у людських душах: «З неймовірною силою відчуваючи красу, він з такою ж силою відчув мерзоту людської душі. У чому вона? Мертві душі, сонний характер, бездушний камінь, дерев'яність, черствість, сухість, скам'янілість, нудота, нещирість, мерзота, зарозумілість, байдужість, млявість, неробство, темрява душі, холодні уста, черстве серце, душевна чорнота, мертвий застій – таких визначень в художньому словнику М. Гоголя повно. Адже не про злочинців-лиходіїв і душогубів іде мова, а про лиходійство і вбивство у власних душах, які не знають високих цілей, впадають в душевне запустіння і сприяють обростанню душ бур'янами» (Чижевський, 1992, с. 126). Чи є вихід із такого стану людської душі, запитує Чижевський, і знаходить його в уявленнях Гоголя про віру й божественне призначення людини. Розділ про філософію Гоголя в Чижевського має назву «Гімн Красі Небесній». Усі слова – з великої літери, так, як і вжив їх сам Гоголь. Краса Небесна для нього – служіння Господу, необхідність постійного прагнення людини туди, вгору, до Верховної Вічної Краси. Останнє його бажання зводилося саме до того, «щоб бути хоча б трішки в стані проспівати Гімн Красі Небесній» (Чижевський, 1992, с. 138).

Про все це наша недавня радянська філологія, звичайно, замовчувала. Сказати, що автор «Мертвих душ» і «Вибраних місць...» – глибокий вірянин, що був він переконаний у божественному покликанні людини, було все одно, що зважитися стрибнути з літака без парашута. Крім того, не дозволялося висловлювати сумніви в приналежності Гоголя до реалістичного напрямку (згадаємо відому книгу Г. Гуківського «Реалізм Гоголя», 1959). Чижевський щодо цього розмірковував так: «З особливим завзяттям своєю генеалогією від Гоголя намагалися вести реалісти. Але поетика Гоголя відрізняється від реалістич-

ної тим, що Гоголь ніколи не намагався зображене ним уподібнювати дійсності. Не тільки коричнева свиня, яка захищає інтереси свого господаря, неймовірна; нереальні і поміщик, одягнений у коричневий костюм із блакитними рукавами, і дама, що відкусила ніс асесора; також купівля мертвих душ зображена навряд чи реалістично. Гоголь сам наводить сумніви глядача і читача щодо створених ним типів і подій, кажучи про відчайдушний вигук одного пана після перегляду "Ревізора": "Навіть хабар дають інакше!". Сам Гоголь у той самий час зовсім не цікавився, як дають або беруть хабарі. Його улюблені художні прийоми – гіпербола і оксюморон (Tschizewskij, 1964, s. 111). Стиль Гоголя, на думку Чижевського, є найбільш «неправильним» серед створеного російською мовою професійними письменниками в усі часи. Гоголь не тільки вживає слова, яких немає в словниках і які не вживаються ні в яких діалектах; він навіть використовує форми, заборонені в граматиці і які не існують у живій мові. Чижевський наводить приклади таких слів і виразів у російській мові, які використовує Гоголь: «ребенки», «котенки», «воробьенки», «доски накладены», «бречка выкачана», «песни с деревни», «целуют где-где сумрачное море», «был узрет», «оглохлый», «стосковалый взор», «спокойся», «растоскует», «воздымилась», «розовая дальность», «меня предчувствие берет», «въехал во двор», «свет достиг до забора», «на бюре» і навіть «он меня понравил». Це не лексична недбалість чи результат впливу української мови; це данина стилю бароко, який пішов, здавалося б, з літературної арени і який співіснував у Гоголя з найнеподібнішими формами романтизму. Практичне втілення цих стилів – у дивовижних гіперболах і неймовірних оксюморонах. Речі в письменника «величезні», «жахливі», «страховиска», «небачені», «небували»; Гоголь, пише Чижевський, говорить про об'єкти, які «не можна описати», яких не побачиш навіть «уві сні», є навіть речі, які «ні на що не схожі». Усе в нього осяйне, «нестерпно світле», з трубки одного курця йде такий дим, «як з труби пароплава»; один мужик сміється так голосно, наче одночасно ревуть два воли... Є у Гоголя і рот такої ширини, як арка петербурзького Головного штабу; ця арка, до речі, висотою в чотири поверхи. Люди іноді зображені як "виродки", які не мають нічого спільного з людськими характеристиками (щось подібне, підкреслює Чижевський, зустрічається лише в Едгара По). Іноді Гоголь наділяє зображуване взаємовиключними якостями: вино має властивості й бургундського, і шампанського одночасно; петербурзький кравець Василь Федоров – іноземець «з Лондона і Парижа»; городничий двічі відзначає свої іменини: його звать Антон, але він іменинник і на Онуфрія; «Молодій» кобил в сірих яблуках – сімнадцять років; державний чиновник з'являється у вигляді фагота або носа, який утік від свого господаря (Tschizewskij, 1964, s. 112-113). Такі гіперболи й оксюморони – лише видима частина співіснування в Гоголя романтизму й бароко. Ці дві літературні стихії засвоєні письменником настільки глибоко, що вплинули і на його особисте життя. Людська драма Гоголя, яка в підсумку спричинила його передчасну смерть, значною мірою зумовлена боротьбою в ньому саме цих двох духовно-естетичних початків.

По-своєму вирішує Чижевський і проблему горезвісної «натуральної школи». Радянське літературознавство вбачало в ній чи не «чистий» реалізм. Чижевський же говорить про неї тільки як про різновид романтизму: «натуральна школа» немовби «готувала перехід літератури від романтизму до реалізму. Але по суті це був усього лиш інший романтичний напрямок, який замість того, щоб неземний світ протиставити земному, намагався зображати тільки земне життя, але у всій її огидності, щоб розбурхати прагнення в людини до іншого, вищого світу» (Tschizewskij, 1964, s. 115).

Поетика Гоголя дуже багата. Вона характерна для всіх письменників «натуральної школи». Чижевський виділяє в ній, першою чергою, гротеск як панівну форму зображення, парадоксальну гіперболу, а також приналежність героя до нижчих верств суспільства і розвиток сюжетів винятково з життя чиновників найнижчих рангів (Чижевський, 2009, с. 170). Середовище персонажів – переважно бруд, пейзажі – «прозові» й непривабливі (туманний, сірий, дощовий Петербург); акцент посилено робиться на побутових речах, за якими людина мовби ховалася: їжа, куріння, кашель, чхання, випадкові, несуттєві жести й міміка. Зображені в таких ситуаціях люди сприймаються як смішні, хворі, до того ж погано одягнені, мова в них – невиразна, вульгарна, у розмовах вони заїкаються тощо. А композиція творів – ніби спеціально рвана, часто зустрічаються відступи, ріже слух докучлива стилістична незлагодженість тощо. Чижевський із гіркотою підкреслює, що традиція «натуральної школи» розвивалася в російській (й українській, до речі) літературі не тільки зі знаком плюс. Деякі молоді письменники по-епігонському запозичили в Гоголя тільки окремі стилістичні риси, і це зумовило створення примітивних, іноді – гротескних образів. Крім Гоголя, на молодих письменників виразно впливала французька (Жюль Жанен) й англійська (Чарльз Діккенс) літератури, унаслідок чого типовою стала не дуже поетична, швидше – психологічна замальовка з життя різних, але переважно нижчих шарів суспільства. Я детально зупиняюся на цьому тому, що в російських історіях літератури нічого подібного про «натуральну школу» не вичитаєш. Для прикладу наведу судження про «натуральну школу» з чотиритомної «Історії російської літератури», виданої в Ленінграді на початку 1980-х років. Її автор, щоправда, прикривається авторитетом Белінського, але це не йде на користь справі, й історико-літературна картина залишається спотвореною. «Термін "натуральна школа", – ідеться в згаданій праці, – виявився зручним для Белінського, тому що він давав можливість позначити конкретну форму існування гоголівського реалізму в літературі 40-х рр. <...>» (Лотман, 1981, с. 609). Помилка цього судження йшла, звичайно, від нав'язаного літературознавству соціалістичними догматами реалізоцентризму в розумінні класичної російської літератури. Художнє мислення Гоголя зовсім чуже реалізму. І тезу Чижевського про те, що внутрішній пафос «натуральної школи» пов'язаний із романтичним за своєю природою заклик до людських і божественних ідеалів, безумовно, докладається й до творчості Гоголя. Доводити це навряд чи необхідно; достатньо прислухатися, скажімо, до останньої репліки повісті «Про двох Іванів» («Нудно на цьому світі, панове!» – II, 276), до «проникаючих слів»,

які почувалися персонажу «Шинелі» («Я брат твій» – III, 144), або до питального вигуку невідомо кого – чи то наратора, чи то Чичикова, чи то автора – із заключної частини першого тому «Мертвих душ» («Русь, куди ж линеш ти, дай відповідь? Не дає відповіді» – VI, 247).

Типологічно подібного до Гоголя письменника у світовій літературі знайти важко. Послідовників було, звичайно, багато; про них є підстави говорити й у зв'язку з відомою фразою Достоевського: «Усі ми вийшли з “Шинелі” Гоголя», і у зв'язку з демонологією автора «Майстра і Маргарити», і у зв'язку з магічною (міфологічною) літературою останньої третини ХХ століття... З поглядом поета Є. Маланюка, що всі російські прозаїки, які прийшли в літературу після Гоголя, – це його плагиатори, можна, звичайно, дискутувати (Маланюк, 1962, с. 208); але навряд чи можна спростувати думку одного з представників латиноамериканської магічної прози М.-О. Сільви, що «Мертві душі» для нього завжди залишалися книгою, «найдивнішою з усіх, написаних людством» (Сильва, 1982, с. 356). У цих словах неважко побачити хоча б непрямий зв'язок магічної латиноамериканської прози з художнім стилем Гоголя. Як і в словах іншого латиноамериканця – А. Карпент'єра, який (за свідченням І. Драча), зачарувавшись виглядом Дніпра з київської Володимирської гірки, вигукнув: «Так ось де таємниця гоголівського простору в літературі!»

Тим часом Чижевський знайшов для Гоголя свій контекст і в слов'янських, і в інших літературах. У книзі «Порівняльна історія слов'янських літератур» (Tschizewskij, 1968) важливий, по-перше, акцент Чижевського на тому, що слов'янські літератури (особливо російська в особі Гоголя, Толстого й Достоевського) «ніколи не пленталися у хвості західноєвропейських літератур» (Чижевський, 2005а, с. 45). Зокрема, гоголівський «Тарас Бульба» (як і пушкінська «Капітанська дочка», «Чорна рада» українця П. Кудіша, деякі романи поляка М. Чайковського) – це яскравий приклад вальтерскоттівської традиції в європейських літературах (Чижевський, 2005а, с. 163). По-друге, Д. Чижевський говорить про деяких романтиків, які пізніше знайшли своє місце серед реалістів, але є великий сумнів, пише вчений у дужках, що до них належить і Гоголь (Чижевський, 2005а, с. 41). По-третє, «натуральна школа» Гоголя, на думку Д. Чижевського, відгукнулася не тільки у творчості власне російських письменників (молоді Ф. Достоевський, І. Тургенев та ін.), але і в російськомовних творах українців: Т. Шевченка, Є. Гребінки й П. Кудіша (Чижевський, 2005а, с. 179); типологічно близькі цьому напрямку повість чеського сучасника Гоголя Карела Маха «Маринка» (Чижевський, 2005а, с. 179), пізні новели німця Е. Гофмана, ранні романи англійця Ч. Діккенса, французів О. де Бальзака, Ж. Жанена тощо (Чижевський, 2005а, с. 178). Чи можна погодитися з усіма цими думками Д. Чижевського? Питання не даремне. Справа в тому, що будь-які контексти, типологічні або генетичні зв'язки творчості одного письменника з іншим дуже умовні або приблизні; їх «складають» переважно літературознавці, але з ними майже ніколи не згодні самі письменники, тому ця тема – одна з делікатних (навіть «вічних») у літературознавстві й потребує окремої, більш розлогої розмови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ Д ЖЕРЕЛ

- Горський В. Дмитро Чижевський як історик філософії України. *Філософські твори* : в 4 т. / Д. Чижевський. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 1. С. XXXVI.
- Кортуаазе В. Від Меланхтона до Коменського та Чижевського. Дрогобич ; Київ, 2005. 379 с.
- Лотман Л. М. Натуральная школа и проза начала 1850-х гг. *История русской литературы* : в 4 т. / ред.: Д. С. Лихачев, Г. П. Макогоненко. Ленинград, 1981. Т. 2 : От сентиментализма к романтизму и реализму. С. 580–633.
- Маланюк Є. Книга спостережень : проза. Торонто : Гомін України, 1962. 525 с.
- Сильва М.-О. Долг художника. *Писатели Латинской Америки о литературе* / под ред. В. Кутейшиковой. Москва, 1982. С. 354–363.
- Чижевський Д. І. Історія російської літератури ХІХ століття : романтизм / пер. з нім. О. Костюк. Київ : Академія, 2009. 216 с. (Альма-матер).
- Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Орії, 1992. 230 с.
- Чижевський Д. І. Порівняльна історія слов'янських літератур : пер. з нім. Київ : Академія, 2005 (а). 288 с.
- Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / під заг. ред. В. Лісового ; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Київ : Смолоскип, 2005 (b).
- Tschizewskij D. Russische Literaturgeschichte des 19 Jahrhunderts. München, 1964. Bd. 1. Die Romantik. S. 111.
- Tschizewskij D. Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen. Bd. 1, 2. Berlin, 1968.

REFERENCES

- Chyzhevskiy, D. I. (2009). *Istoriia rosiiskoi literatury XIX stolittia : romantizm* [The history of Russian literature of the XIX century: romanticism]. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv: Kobza [in Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. I. (2005a). *Porivnialna istoriia slovianskykh literatur* [Comparative History of Slavic Literatures]. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. (2005b). *Filosofski tvory* [Philosophical works] (Vol. 1-4). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Horskyi, V. (2005). Dmytro Chyzhevskiy yak istoryk filosofii Ukrainy [Dmytro Chyzhevskiy as a historian of Ukrainian philosophy]. In D. Chyzhevskiy, *Filosofski tvory* [Philosophical works] (Vol. 1, p. XXXVI). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Korthaaze, V. (2005). *Vid Melankhtona do Komenskoho ta Chyzhevskoho* [From Melanchthon to Comenius and Chyzhevskiy]. Drohobych; Kyiv [in Ukrainian].
- Lotman, L. M. (1981). Naturalnaia shkola i proza nachala 1850 gg. [Naturalschool and prose of the early 1850s]. In D. S. Likhachev, G. P. Makogonenko (Eds.), *Istoriia russkoi literatury* [History of Russian Literature] (Vol. 2 Ot sentsimentalizma k romantizmu i realizmu, pp. 580-633). Leningrad [in Russian].

Malaniuk, Ye. (1962). *Knyha sposterezhen : proza* [The Book of observations: prose]. Toronto: Homin Ukrainy [in Ukrainian].
 Silva, M.-O. (1982). *Dolg khudozhnika* [The duty of the artist]. In V. Kuteishchikovoï (Ed.), *Pisateli Latinskoï Ameriki o literature* [Latin American writers on literature] (pp. 354-363). Moskva [in Russian].

MYKHAILO NAIENKO

M. GOGOL' LITERARY HERITAGE IN GERMAN WORKS BY D. CHYZHEVSKYI

The article is dedicated to outstanding Ukrainian scientist Slavist, philosopher, cultural historian and literary critic – Dmytro Chyzhevskiy. The basic milestones of the life and work of the scientist turn his contribution to the development of National and European Slavic, analyzes the conceptual fundamental works of M. Gogol in the book "Essays on the history of philosophy in Ukraine".

The views and poetics of M. Gogol are analyzed. The author of the article discerns, first of all, the grotesque as the dominant form of image and paradoxical hyperbole which is widely used by Chyzhevskiy. The analysis of the the book "Comparative History of Slavic Literatures" allows to admit his great importance because Slavic literature (especially Russian in the person of Gogol, Tolstoy and Dostoevsky) "has never been captured in the tail of Western European literatures." In particular, Gogol's "Taras Bulba" (as well as Pushkin's "Captain's Daughter", "Black Council" of Ukrainian writer P. Kulish, some novels by Pola M. Tchaikovsky) is a vivid example of the Valter-Scottish tradition in European literature. Secondly, we have determined that D. Chyzhevskiy speaks about some romantics, who later found their place among the realists, but there is great doubt, whether Gogol belongs to them. Third, Gogol's "natural school", according to D. Chyzhevskiy, responded not only to the work of Russian writers themselves (young F. Dostoevsky, I. Turgenev, etc.), but also in Russian-language works of Ukrainians: T. Shevchenko, E Hrebinka and P. Kulis.

Considering the biography of D. Chyzhevskiy and analyzing his scientific and archival heritage, it must be admitted that he never fell within the scope of only one oikumene, being a person of European culture - a European not in a narrow political or territorial, but above all in the spiritual sense of the concept. It is from this position that we must consider his inheritance, not limited to artificially created barriers and borders. The scientist contributed to the rapprochement of European peoples by his fruitful and multifaceted activities.

Key words: D. Chyzhevskiy; M. Gogol; "Essays on the history of philosophy in Ukraine"; Slavic Studies; History of Philosophy of the Slavs; the history of Slavic culture; Germanic-Slavic; Slavic literature.

Одержано 1.05.2019 р.